

УДК [329.614(438):94(477)]“1939/1945”

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

ПОЛЬСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Як відомо, українсько-польські відносини в роки Другої світової війни набули конфліктного виміру і спричинили численні жертви серед цивільного населення обох народів на українсько-польському пограниччі¹. Пошук причин такого розвитку подій спонукає істориків до дальших студій, зокрема до вивчення ролі підпільного руху Опору обох народів на окупованих нацистами та більшовиками землях.

Про польський рух Опору й організоване польське підпілля в роки Другої світової війни написано багато, зрозуміло, передусім польськими дослідниками. Існує розлогий список опублікованих документів. Очевидно, ця тема невичерпна, оскільки можна проводити дослідження аж до окремого загону та поодинокого вояка. Але фаховий історик чудово усвідомлює, що у висвітленні масових явищ і процесів все ж таки доводиться звертатися до головних осередків т. зв. “центрів думки (опінії)”, які визначають провідні тренди політики, ідеології, трансформацій в усіх сферах суспільного життя. Це важливо ще й тому, що у природі не існує гомогенних явищ, і сприйняття тих чи тих “трендів” у конкретних спільнотах має значні відхилення від самого цього тренду (тут можна згадати вислів французького поета та філософа Поля Валері, промовлений на з’їзді істориків у Варшаві 1933 р., про те, що історія “нічого не навчає, бо містить у собі все і подає приклади будь-чого”²).

Цей вступ потрібен, щоб певною мірою виправдати подальші твердження, а саме: польське підпілля було явищем дуже різноманітним у політичному й ідеологічному плані, і в ньому можна відшукати найрізноманітніші течії (від крайніх праворадикальних до крайніх ліворадикальних); говорити про всі практично

¹ Ця тема має розлогу наукову літературу. Тут зішлемося тільки на деякі останні узагальнювальні праці: *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2009; *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків: Акта, 2011; *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В’ятрович. – 2-ге. вид. доп. – Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2012; *Калищук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурс / О. Калищук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013; *Polacy i Ukraińcy: Historia, która łączy i dzieli* / [pod red. naukową J. Karbacz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego]. – Słupsk; Gdańsk: W-wo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupskum, 2015 та ін.

² *Valéry P.* Regards sur le monde actuel / P. Valéry. – Paris: Librairie Stock, Delamain et Boutelleau, 1931. – 216 p.

неможливо, хоча вони теж формували певні політичні тренди (течії); тому спробуємо хоча б нарисово торкнутися тільки провідного, судячи з документів і літератури, політичного тренду, який формували та визначали польський еміграційний уряд і президент та його політичні й воєнні представництва на окупованих теренах колишньої Речіпосполитої. Ця спроба не спирається на якісь невідомі матеріали – всі документи, які лягли в підставу тексту, нині знані; але вона й не торкається загальновідомих фаховому середовищу явищ. Історіографія питання теж добре відома фахівцям і дуже розлога³.

Відомо, що внаслідок агресії проти Польщі спочатку гітлерівської Німеччини, а тоді й СРСР Польська держава перестала існувати. Але її державні структури та військові формації перебралися до Румунії, потім – до Франції, де вже до кінця 1939 р. сформували всі державні структури в екзилі – президента, Національну раду, уряд, збройні сили. Були розроблені програмні документи, які передбачали війну за звільнення Польщі та відбудову її територіальної цілісності в кордонах 1939 р. Як стверджував польський дослідник Р. Вапінський, усі політичні сили, що утворили урядову коаліцію (Стронніцтво народове, Польська партія соціалістична, Стронніцтво людове і Стронніцтво праці) були переконані в тому, що Польща повинна вийти з війни зі зміцненою міжнародною позицією, оскільки в інтересах усіх антифашистських сил не лише перемога над гітлерівською Німеччиною, а й створення у Центральній Європі сильного блоку держав на чолі з Польщею,

³ Історіографічна база про формування і діяльність польського руху Опору на сьогодні розлога, достатньо назвати тільки окремі роботи: *Korboński S.* Polskie Państwo Podziemne: przewodnik po podziemiu z lat 1939–1945 / S. Korboński. – Paryż: Instytut Literacki, 1975; *Romanowski W.* ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944 / W. Romanowski. – Lublin, 1993; *Piskunowicz H.* Czas Burzy. W pięćdziesiąt rocznicę operacji “Burza” / H. Piskunowicz. – Warszawa, 1994; *Armia Krajowa. Rozwój organizacji.* – Warszawa, 1996 та ін. З погляду заявленої теми треба відзначити хоча б кілька важливих узагальнювальних робіт: *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: W-wo Naukowe, 1993; *Grabowski W.* Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj / W. Grabowski. – Warszawa: W-wo PAX, 1995; *Partacz Cz.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945) / Cz. Partacz. – Koszalin: W-wo uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2001; *Iljuszyn I.* UPA i AK: konflikt w zachodniej Ukrainie (1939–1945) / I. Iljuszyn. – Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009; *Komoński E.* W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich / E. Komoński. – Toruń: W-wo Adam Marszałek, 2013; *Krajewski K.* Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1945 / K. Krajewski. – Warszawa: IPN, 2014; а також багато інших напрацювань польських та українських істориків. Авторів теж доводилося заторкувати цю тематику в попередні роки: *Защкільняк Л.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках / Л. Защкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 161–202 та ін.

здатного протистояти як Німеччині, так і СРСР⁴. Однак західні союзники – Франція і Велика Британія – на той час мали плани залучити до війни з Німеччиною радянського агресора й не дуже реагували на державно-територіальні вимоги польських еміграційних кіл, вважаючи їх передчасними, що, очевидно, значно обмежувало самостійність прийняття рішень та можливості маневру польських керівників. Політичні сили, на які спирався уряд В. Сікорського, передбачали у звільненій Польщі проведення глибоких демократичних реформ, зокрема й забезпечення прав національних меншин⁵.

На початковій стадії війни українське питання не було серед головних, а навіть і другорядних завдань польського уряду в силу відомих причин. Як писав Р. Тожецький, свідомість багатьох польських політиків та польського суспільства на окупованих теренах була паралізована реаліями як міжнародного становища, так і перспективами виживання. Тим не менше, Комітет міністрів у справах краю (КМСК), який очолював генерал К. Соснковський, уже 28 листопада 1939 р. на своєму засіданні схвалив важливий документ – “Інструкцію для мужів довір’я в українській справі”, в якому зазначалася можливість порозуміння з українським національним рухом для спільної боротьби з окупантами на засадах утворення в майбутньому незалежної Української держави, західний кордон якої визнають поляки як “кожне якнайдалі посунуте розв’язання, накреслене українською стороною”. Щоправда обговорювалося, що ця держава буде “сконфедерованою” з Польщею на засадах рівноправності, а українська й польська меншини в обох країнах “користуватимуться повнотою національних і культурних прав на засадах взаємності”⁶. Фактично, це була реанімація “федеративної” концепції устрою Центрально-Східної Європи Ю. Пілсудського та його прихильників, т. зв. “санаційних кіл”. Польські політики в еміграції і на окупованих теренах розділилися на “раціоналістів”, які бачили потребу співпраці з українцями і задоволення їхніх вимог, й “традиціоналістів”, котрі не хотіли йти на жодні поступки українському національному руху⁷. Однак гасло повернення до *status quo ante bellum* було програмою, “поза якою перебувала практично пуста”⁸. На той час український національний табір вже пов’язував свої програми з “новим порядком”, який обіцяли запровадити в Європі німецькі нацисти, або ж з майбутньою перемогою західних союзників.

Початок і хід німецько-радянської війни змінив розклад сил на міжнародній арені й поставив на порядок денний всіх задіяних у війні сторін розробку нових тактичних та стратегічних цілей. Вхід у гру СРСР, який став союзником західних країн по Антигітлерівській коаліції, різко змінював орієнтири та перспективи майбутнього устрою післявоєнної Європи. Невдалі спроби українців утворити

⁴ Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku / R. Wapiński. – Gdańsk: W-wo ARCHE, 1997. – S. 248.

⁵ Bonusiak W. Polska pod czas II wojny światowej / W. Bonusiak. – Rzeszów: W-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1999. – S. 133–139.

⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1989. – T. 6: Uzupełnienia. – S. 5.

⁷ Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin: W-wo UMCS, 2000. – S. 246–247.

⁸ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. – S. 97.

незалежну державу у Львові наприкінці червня 1941 р. і свій представницький орган – Українську Національну Раду – в Києві восени того ж року засвідчили крах ілюзій щодо “проукраїнської політики” гітлерівців та потребу формування нової політичної лінії українського національно-визвольного руху, в якій українці опинилися між молотом і ковадлом – Німеччиною та СРСР. Польський уряд і створене ним підпілля в окупованій країні теж змушені були реагувати на нові виклики.

Гітлерівська окупація примусила представників польського й українського підпілля шукати можливостей співпраці знизу. Вже в серпні–жовтні 1941 р. відбулися переговори між представниками польського підпілля та українськими політиками різної орієнтації, згодом переважно з Організацією українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) як найвпливовішою політичною силою українського підпілля, у Львові, Варшаві та Кракові, і потім продовжувалися аж до середини 1944 р. Вони з обох сторін були зондажними з метою з’ясування позицій у справі можливостей співпраці в боротьбі проти окупантів. Українці на цих переговорах висунули тільки одну умову – визнання української державності на землях на схід від Бугу і Сяну, на що польська сторона аж ніяк не була готова погодитися⁹. Переговори, які продовжувалися також у 1942–1944 рр., завжди наштовхувалися на територіальне питання – державної належності західноукраїнських земель¹⁰. Мета цих переговорів із польської сторони була чітко поставлена, зокрема в листі командувача Армії крайової (АК) Т. Бур-Коморовського від 8 серпня 1943 р. до коменданта III округу АК у Львові В. Філіпковського, де він писав, що вона полягає у забезпеченні хоча би нейтралітету українців під час проведення операції “Бужа” або умов для виживання поляків¹¹. Як слушно стверджував Р. Тожецький, обидві сторони на переговорах не мали що запропонувати одна одній, їхні позиції кардинально розходились у територіальному питанні¹².

⁹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1973. – Т. 2: Czerwiec 1941 – Kwiecień 1943. – S. 137–145.

¹⁰ Детальніше див.: *Киричук Ю.* Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939–1945 рр. / Ю. Киричук // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 223–229; *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. – S. 255–274; *Partacz Cz.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... – S. 141–173.

¹¹ *Mazur G.* Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945 / G. Mazur. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1987. – S. 251–252.

¹² *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. – S. 150 і наст. Найвні інформації про переговори українців і поляків суттєво доповнюють матеріали допиту органами НКВС керівних діячів ОУН(б) М. Степаняка й О. Луцького, проведеного в серпні 1944 і вересні 1945 рр. Як свідчив М. Степаняк, сторони зійшлися у визначенні ворогів двох народів – Німеччини та СРСР, але не дійшли порозуміння щодо долі західноукраїнських земель. Представники польського підпілля обґрунтовували свої позиції відомим аргументом: “Загальна думка польської громадськості така, що кожний польський уряд, який би відмовився від Західної України, був би під тиском польських мас «розбитий наголову» одразу після появи повідомлення про це”. Див.: *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб.* – Варшава; Київ, 2005. – Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. – Част. 1. – С. 240–270; 276–280.

Про “сухий осад” переговорів свідчать перемовини лютого–березня 1944 р., коли радянські війська опанували частину східної Волині й готувалися до подальшого наступу. Тоді його учасники вже усвідомили неминучість об’єднання зусиль у боротьбі проти нового окупанта – СРСР. Тому їх тональність і висновки були дещо іншими¹³. Наслідком зміни ситуації був інструктивний лист керівництва ОУН від 13 березня 1944 р., в якому йшлося про припинення всіх збройних акцій проти поляків і наголошувалося, що “за порушення цього наказу стосовно поляків, винуватці будуть каратися смертною карою”¹⁴. Однак на той час збройний конфлікт, або простіше війна, між українським і польським підпіллям на Волині та в Галичині вже набула значних обертів: з обох сторін були задіяні великі збройні сили (УПА й АК), політичне підпілля (ОУН, КРП, Делегатура). Про це свідчить “Організаційний рапорт № 240” командувача АК Т. Бур-Коморовського від 1 березня 1944 р., в якому змальовувалася загальна картина збройного конфлікту з численними жертвами серед цивільного населення; зрозуміло, що всі польські акції в рапорті названо “самооборонними”, “попереджувальними” або “відплатними”¹⁵.

З початком німецько-радянської війни польське керівництво опинилося у складній ситуації: з одного боку, загрозу для Польщі представляли гітлерівці, а з другого – імперські претензії СРСР, який водночас був “союзником їх союзників”. Нарешті, з третього боку, зростали потужність і претензії українського національно-визвольного руху на створення незалежної Української держави на частині території “східних кресів”. У середині листопада 1941 р. командувач Союзу збройної боротьби (СЗБ) подав у Лондон докладний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період із вересня 1939 р. по листопад 1941 р. з дописом “передбачення на майбутнє”. Документ узагальнював розвиток відносин двох народів напередодні і після початку війни та констатував, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося внаслідок насамперед “помилки нашої політики щодо українців”. Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польського боку тут будуть представлені як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їхніх представників до урядових структур тощо, щоби зняти взаємне напруження у стосунках¹⁶. Особливо важливо наголосити, що вказаний документ орієнтував польські політичні сили на “неминучу війну” з українцями, до якої польські керівники почали готуватися від 1941 р.

Лондонський уряд, заклопотаний різними справами, тривалий час не наважувався прийняти загальний документ, який би визначав його ставлення до

¹³ На цих переговорах представники українського й польського підпілля висловили взаємну повагу до національно-визвольних прагнень обох сторін, зокрема й до питання постановлення незалежної соборної Української держави. Див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття... – С. 284–304.

¹⁴ Там само. – С. 330.

¹⁵ Там само. – С. 306–320.

¹⁶ Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 2. – S. 137–142.

України, українців та їхніх визвольних прагнень. Між тим рапорти, які надходили з окупованих земель у першій половині 1942 р., свідчили про посилення організованості та згуртованості українських патріотичних сил, серед яких зростали впливи радикальної ОУН(б). Так, у рапорті від лютого 1942 р. командувач АК генерал С. Ровецький-Грот (із цього місяця СЗБ було перейменовано на АК) сигналізував у Лондон, що “українці посилено готуються до майбутнього збройного виступу, головню проти нас”; в червні 1942 р. він висловлював занепокоєння ізольованням польського населення Галичини, Полісся і Волині: у вересні він же писав до В. Сікорського, що українці збираються зробити спробу створення своєї держави, яка охоплюватиме Східну Малопольщу (Галичину), Волинь та Полісся, і в момент боротьби з німцями вони матимуть перевагу над поляками¹⁷. Польське підпілля вимагало від Лондона докладних інструкцій в українському питанні, наголошуючи, що українці готові до співпраці у боротьбі проти гітлерівців і “советів” (!).

Можна констатувати, що польський уряд і підпілля були добре поінформовані про плани організованих українців щодо відбудови власної самостійної держави. Але складається враження, що в керівних колах вважали українців та українське питання таким, що поступається значенням перед іншими проблемами міжнародного плану, не трактували український національний рух серйозним суб’єктом у тодішніх і прийдешніх міжнародних відносинах, а також, відчуваючи до певного часу підтримку західних союзників, легковажили “українську загрозу”, розробляли власні проекти звільнення польських земель, незважаючи на український національно-визвольний рух. Однак не можна сказати, що і лондонські кола, і підпілля у країні нічого не робили для забезпечення своїх позицій в Галичині та на Волині. Навпаки, робили багато з метою нагромадження людських і матеріальних сил для майбутнього постання й легітиматії влади легітимного польського уряду.

Від середини 1942 р. польський еміграційний уряд почав більше уваги приділяти розробці політики щодо українців у цілому і західноукраїнських земель зокрема. Влітку 1942 р. у Лондоні відбулося кілька нарад, присвячених українському питанню. На підставі обміну думками й інформацією представників різних відомств уряду проф. О. Гурка склав пам’ятну записку для міністра внутрішніх справ (С. Миколайчика) під назвою “Актуальна ситуація української справи виключно в кордонах Речіпосполитої від 1 вересня 1939 р.”. У ній зазначалося, що більшість українських політичних сил покладали великі надії на Німеччину, але останнім часом були розчаровані діями окупантів. Перед українськими провідниками стояло питання: на кого орієнтуватися в умовах, коли німці програють і західноукраїнські землі стануть перед обличчям нової радянської окупації? Автор доходив висновку, що в інтересах польського уряду привернути українців на свій бік, пообіцявши повний розрив із політикою попередніх польських урядів, запропонувати їм рівноправність і самоврядування у складі післявоєнної демократичної Польщі, опертої на західних союзницьких цінностях й Атлантичній Хартії¹⁸. Проте

¹⁷ Ibidem. – S. 194–196; 277–278; 330–331.

¹⁸ *Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu...* – S. 302–318 i in.

до весни 1943 р. у Лондоні вважали, що вдасться домовитися зі Сталіним про залишення західноукраїнських земель у складі післявоєнної Польщі.

Однак розвиток ситуації на Волині, і в Галичині та цілому українсько-польському пограниччі вже у 1942 р. не давав оптимістичних прогнозів – боротьба, а точніше війна за ці землі між обома підпільними рухами – українським і польським – вже набувала кривавих обрисів. У квітні 1943 р. командував АК скерував до Лондона докладний аналіз ситуації стосунків із національними меншинами. Він повідомляв, що впливи ОУН(б) швидко зростають на Волині та в Галичині, де майже вся молодь прагне незалежної України, і що українці використовують кон’юнктуру для творення ситуації “доконаних фактів”, “зміцнюючи свій стан посідання за рахунок поляків”¹⁹. Щодо місцевих поляків, то зазначалося, що вони дуже вороже ставляться до українців і серед них “переважає бажання помсти за пережиті кривди і прагнення у відповідний момент усунути активність української стихії, щоб назавжди позбутися небезпеки”²⁰. Не можна не погодитися з Анджеєм Фрішке, що до 1943 р. уряд В. Сікорського не зробив нічого, щоби схилити українців до співпраці²¹.

31 березня 1943 р. після тривалих дискусій польський уряд у Лондоні схвалив нарешті перший офіційний документ у справі польсько-українських стосунків – “Тези в справі української політики”. Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х років, обіцяючи їм рівноправність на засадах територіального самоврядування, широку національно-культурну автономію, що в підсумку можна було б із певними застереженнями окреслити як територіальну автономію²². Натомість містилося положення про спільні дії проти радянських претензій на західноукраїнські землі й обіцянка залучити українських представників до урядових структур. Запропонована програма не відповідала новій розстановці сил у кінці війни, не враховувала тих глибоких змін, які відбулися як на окупованих землях, так і на міжнародній арені.

Проте навіть така дуже поміркована програма натрапила на гостру опозицію і протидію керівництва польського підпілля в західноукраїнських землях. У середині травня 1943 р. керівник львівського (III) округу АК генерал К. Савицький скерував до командувача АК свої нотатки з приводу польсько-українських стосунків, в яких відстоював старі позиції про кордон Польщі 1939 р. і будівництво України тільки на схід від Збруча, звинувачував українців у зраді та підступах відносно поляків й вимагав від них безапеляційного прийняття польської позиції, на основі якої тільки й може відбутися порозуміння²³. На знак протесту проти урядових тез він невдовзі подав у відставку.

В окупованій Варшаві в середовищі Делегатури й АК навесні–влітку 1943 р. було підготовлено ще один документ під назвою “Справа польсько-українських

¹⁹ Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 6. – С. 314–320.

²⁰ Ibidem. – С. 319.

²¹ Friszke A. Rząd na obczyźnie wobec państwa podziemnego w Kraju / A. Friszke // Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej / [praca zbiorowa, red. Zbigniew Błażyński]. – Londyn, 1994. – С. 587.

²² Ibidem. – С. 310–311; Chalupczak H. Mniejszości... – С. 370.

²³ Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu... – С. 35–36.

переговорів”. У ньому українська справа розглядалася суто з позицій збереження інтегральності Польщі в кордонах 1939 р. і забезпечення інтересів польського населення “кресів”, а українцям відводилася роль пасивного чинника, який повинен спочатку одержати вибачення за “зраду” польських державних інтересів²⁴.

Після тривалих і гострих дискусій підпілля Крайова політична репрезентація (КРП) 30 липня 1943 р. розробила свій документ під назвою “Відозва до українського народу”. Витримана у провокаційних тонах, вона звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями у винищенні поляків, містила погрози покарання і закликала до союзу з поляками в боротьбі з німецькими окупантами. У відозві наголошувалося, що поляки “розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України”, але оголошують, що ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої, “на яких Польська Нація протягом століть внесла величезний цивілізаційний і господарський вклад”²⁵. “Відозва” була поширена в листівках та підпільних виданнях, розіслана на приватні адреси знаних українських політиків. Вона стала офіційним документом, що був добре відомий українській громадськості й спричиняв у неї обурення, доливши “масла у вогонь” міжетнічного конфлікту. У відповідь на неї провід ОУН(б) 22 грудня 1943 р. опублікував заяву, в якій відкинув викладені у ній постулати як неприйнятну платформу політичної співпраці з огляду на “тенденційне і фальшиве представлення в ній фактів, що стосуються боротьби Українців за власну державу”²⁶.

Можна припустити, що активізація українського підпілля на Волині, а тоді і в Галичині в 1943–1944 рр. значною мірою була наслідком невдачі переговорів представників обох сторін, які однозначно засвідчили небажання керівних кіл польського уряду та підпілля рахуватися з українським національно-визвольним рухом як самостійним суб’єктом тогочасного політичного процесу, трактування останнього як “заколоту” неслухняних громадян Польщі.

Загострення польсько-українських відносин на окупованих теренах збіглося з урядовою кризою польського лондонського табору, спричиненого спочатку діями потужної опозиції В. Сікорському, а потім і трагічною смертю останнього 4 липня 1943 р., а також розривом СРСР стосунків із польським еміграційним урядом. Наступний польський уряд очолив людовець С. Миколайчик. Йому протистояли впливові кола військових на чолі з генералом К. Соснковським, котрі вважали лінію на компроміс із СРСР у справі майбутніх кордонів Польщі зрадою національних інтересів. Спроби С. Миколайчика за рахунок певних поступок відновити відносини зі Сталіним не принесли позитивних результатів – радянський диктатор вже відчув свою значущість і не збирався брати до уваги вимоги польських емігрантів, маючи на той час своїх слухняних маріонеток (Польську робітничу партію, Крайову національну раду й ін.). На Тегеранській конференції “Великої трійки”

²⁴ Ibidem. – S. 41–43.

²⁵ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. – S. 219.

²⁶ Цитовано за: *Drozd R.* Stanowisko polskiego podziemia prołondyńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939–1944 / R. Drozd // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 1–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 272.

(28 листопада – 1 грудня 1943 р.) справа східного кордону Польщі фактично була вирішена на користь СРСР без участі і поляків, і українців²⁷. Спроби С. Миколайчика в останній момент врятувати ситуацію, погодившись зі східним кордоном Польщі за “лінією Керзона”, зустріли непримиренну позицію як в уряді, так і з боку підпілля в окупованій країні. Логіка розпочатої війни мала свої правила. На запитання прем’єра щодо згоди на “лінію Керзона” як східного кордону Польщі після війни Делегатура уряду і Крайова рада національної єдності (КРНЄ, створена в січні 1944 р.) на початку 1944 р. одноставно відповіли категоричним запереченням із наголошенням, що вони “не піддадуться і не зламаються”²⁸. 15 березня 1944 р. КРНЄ ухвалила й поширила документ “За що бореться польський народ”, в якому зазначалась незмінна позиція щодо східного кордону Польщі від 1939 р., містилися обіцянки проведення демократичних реформ, котрі забезпечать рівноправне становище національних меншин у складі звільненої від окупантів Польщі²⁹.

Зі зміною міжнародних умов польсько-українське протиборство на окупованих західноукраїнських землях перетворювалося на локальний спір, суддею в якому виступав радянський диктатор Й. Сталін. Водночас це означало, що польсько-український конфлікт на польсько-українському пограниччі перетворювався на повноцінну “внутрішню” війну з усіма наслідками, які з цього випливали. Її особливістю було те, що вона розгорталась у межах великої світової війни, але спочатку під завісою одного, а потім другого – радянського – окупанта.

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів її ініціаторам, а лише спричинила зростання взаємної недовіри та ненависті. Обидві сторони – українська й польська – висловлювали свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речіпосполитої, незважаючи на прагнення українців, що становили абсолютну більшість її населення, мати тут самостійну державу і несприятливу для поляків міжнародну кон’юнктуру, плануючи діяти методом “доконаних фактів”. Такий розвиток подій був відображений у плані “Бужа”, розробленому та затвердженому командувачем АК 20 листопада 1943 р. Він передбачав загальнопольське повстання в центрі країни й збройні демонстрації на “кресах” у момент відступу німців та напередодні приходу Червоної армії, щоби виступити “господарем” цих територій³⁰. Тоді ж Делегатура польського уряду поширила “Звернення до населення східних земель у зв’язку з наближенням німецько-радянського фронту” (датоване 15 листопада 1943 р.), в якому говорилося: “На цих теренах багато століть поляки проживали спільно з українцями, білорусами і литовцями, котрі користувалися рівними правами і свободами та яким Річпосполита Польська гарантує повну свободу і права в культурному, соціальному й господарському розвитку”. Документ закінчувався словами про те, що з війни Польща повинна вийти

²⁷ Див.: Тегеран, Ялта, Потсдам: сб. документов / [сост.: Ш. Санакоев, Б. Цыбулевский]. – 2-е изд. – Москва: Изд-во “Международные отношения”, 1970. – С. 90–96.

²⁸ Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945. – S. 285.

²⁹ Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939–1944 / [opracował K. Przybysz]. – Warszawa: Elipsa, 1992. – S. 325 i in.

³⁰ Bonusiak W. Polska podczas II wojny światowej. – S. 365–366.

“неподільна і велика”³¹. У традиційних тонах “віковичної належності Волині до Польщі”, звинувачень “політично несвідомих елементів українського суспільства” у співпраці з німцями були витримані всі документи, які поширювало польське підпілля в цьому регіоні. Так, у листівці під назвою “Заклик Волинської землі”, що з’явилась у січні 1944 р., говорилося про “культурну і цивілізаційну працю Польщі на цих теренах”, яка дає полякам право вимагати належності Волині до Польщі³².

У січні–березні 1944 р. розгорнулося жваве листування між прем’єром лондонського уряду С. Миколайчиком і крайовим підпіллям у зв’язку з наміром західних союзників встановити східний кордон Польщі по “лінії Керзона”. У відповідь на це з польського підпілля в окупованих землях поширилися документи з непримиреними протестами проти таких намірів союзників. 8 січня 1944 р. підпільна Крайова політична репрезентація у складі всіх основних партій лондонського табору виступила з відозвою “До народів світу”, в якій вимагала пошанування прав поляків, що з перших днів війни чинили опір гітлерівцям, зазнали небачених страждань і терору й сподівалися, що “цілісність і незалежність Польщі будуть святістю для світу”. У листі-відповіді Делегатури, КРП та АК стверджувалось, що польське суспільство незламно стоїть на засадах “непорушності східного кордону Польщі”. У депеші КРСН, Делегатури й АК від 1 березня 1944 р. наголошувалося: “Категорично протестуємо проти початку дискусії з Советами на тему ревізії східних кордонів взагалі... У Польщі ніхто би не зрозумів, чому вона повинна платити втратою своїх земель і свободи...”³³.

Необхідно зауважити, що польське підпілля на Волині і в Галичині почало формуватися вже з осені 1939 р. Процес посилювався після початку німецько-радянської війни. Це питання добре представлене в науковій літературі³⁴. І хоча Волинському округу АК у планах керівництва опору відводилася допоміжна роль, проте в його складі на кінець 1943 р. налічувалось понад 8 тис. бійців, а у Львівському на середину 1943 р. – 27 424 члена АК³⁵. І створювалися ці підпільні структури не стільки для захисту тих поляків, які ще залишались у цих регіонах, скільки, як про це неодноразово заявляли керівники польського підпілля, для збереження польської присутності на цих землях після закінчення війни. Навряд чи за таких наведених (далеко не повних!) даних можна говорити про “безборонну різню” поляків.

Прагнучи не допустити реалізації планів українських повстанців, польські політичні чинники і збройні сили намагалися будь-що не допустити утворення української державності на колишніх “східних кресах”, творили загони АК та інші збройні

³¹ Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 6. – S. 358–359.

³² Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1992. – Т. 2. – S. 178–181.

³³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1976. – Т. 3. – S. 234–237, 238–239, 247, 294–295.

³⁴ Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń: Adam Marszałek, 2008; Komoński E. W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich / E. Komoński. – Toruń: Adam Marszałek, 2013.

³⁵ Filar W. Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945. – S. 183; Pempel S. ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945. – Warszawa: BIS, Trust, 1990. – S. 87.

формування, бази самооборони й чинили запеклий опір, не рахуючись із цивільним українським населенням (мали місце т. зв. “акції відплати”, коли винищувалися цілі українські села). На Волині, а також і в Східній Галичині нечисленне польське населення, що проживало переважно в містах та невеликих колоніях й окремих селах³⁶, вже в 1942 р. створило достатньо потужні бази самооборони і збройні формації, які виконували подвійну роль: захисту польського населення і збройної боротьби з українським підпіллям. Упродовж 1942–1944 рр. на теренах Волині й Галичини були створені та активно діяли 264 бази польської самооборони (142 – в Галичині і 122 – на Волині), які представляли собою маленькі “держави”, що набули атрибутів політичної, військової, судової і господарської влади. Ці бази не тільки оборонялися, а й проводили т. зв. “превентивні” й “відплатні” збройні акції проти УПА, а також і цивільного українського населення. Проте загальне співвідношення сил у регіоні було повністю на користь українців – вони становили до 80 % його населення³⁷.

Польські підпільні осередки в Галичині та на Волині займали різко антиукраїнські позиції (зокрема команда львівського округу Бюро інформації і пропаганди АК) і, буквально, закидали центральні органи польського руху Опору повідомленнями й звітами про “бандитську” діяльність українського підпілля, категорично не бажаючи взяти до уваги будь-які українські національні вимоги³⁸. Ці рапорти інколи спиралися на неперевірену інформацію, що походила з чуток, наводили фантастичні дані про українців, яких нібито тільки на Львівщині навесні 1944 р. нараховувалось до 40 тис. озброєних вояків УПА³⁹. З повідомлень випливало, що тільки українські “банди” нищили польське населення і майже ніколи (або як виняток у вигляді “відплати”) згадувалося про напади та погроми, які вчиняло проти українців польське збройне підпілля. Якщо почитати опубліковані польські документи, то складається враження, що українське підпілля провадило боротьбу зі слабким і невідготовленим противником, який ні на що не здатний, окрім “оплакування” жертв. Однак це зовсім не відповідало дійсності⁴⁰.

³⁶ Г. Грицюк подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило 14,6 % всього населення краю (хоча ця цифра явно завищена, враховуючи депортації, виселення, людські втрати). У Східній Галичині поляків нараховувалося на той час близько 800 тис., або 19 %. Див.: *Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948.* – S. 272, 221–223.

³⁷ *Komoński E. W obronie przed Ukraińcami.* – S. 437–438.

³⁸ Див.: *Dokumenty do dziejów stosunków polsko-ukraińskich 1939–1945* – Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, 2004. – Т. 2: *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944* / [wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński]. – S. 1–162. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, т. 24)

³⁹ *Ibidem.* – S. 102.

⁴⁰ Треба зауважити, що українські рапорти в цьому плані дещо об’єктивніші, оскільки показують не тільки польські напади і знищення, а й власні українські (котрі за документами також завжди є “відплатними”). Достатньо на вибір відкрити випадкову сторінку збірки документів, підготовленої В. В’ятровичем, і можна прочитати, до прикладу, таке повідомлення від 27 травня 1944 р.: “Дня 6.IV.1944 поляки з околичних сіл, які були згуртовані в нашому фільварку, де мали свій штаб, напали на наше село, їх було коло двох

Інтерпретація нагромадженого на сьогодні фактографічного матеріалу про позиції Польської підпільної держави щодо українського питання в роки Другої світової війни створює певні труднощі для дослідника. Вони випливають із політичної, “воєнної” і “військової” спрямованості й тенденційності всіх історичних джерел – як польських, так і українських. У цьому немає нічого дивного: війна й окупація змусила всі сторони світового та регіональних конфліктів (а їх було чимало!) розпрощатися з мирною “об’єктивністю” й чітко стати на позицію захисту своїх політичних, національних, воєнних і всіх інших інтересів. І хоча навряд чи можна в будь-якому таборі – польському, українському, угорському тощо – знайти гомогенну масу політиків і воєнних, все ж були цілі, котрі робили цю масу інтегрованою й потужною. Такими і для українців, і для поляків у їх більшості були національно-державні. Тільки за спиною польських підпільників стояли не лише поразки, а й перемоги в державному будівництві, тоді як в українських – лише поразки. Однак у підсумку обидві сторони були зрівняні у своїх благих намірах російсько-більшовицьким імперіалізмом.

Не бачимо якихось нових документальних чи теоретичних підстав для перегляду тих висновків й оцінок польського (та й українського) підпілля, котрі понад 20 років тому дав польський історик Ришард Тожецький: і українські, і польські політичні керівники “не склали іспиту з політичного реалізму”; якщо українці склали свій реалізм на вітвар боротьби за незалежність свого народу, а коли втратили ілюзії, продовжували це робити з метою демонстрації світу своєї волі в ім’я майбутнього, то поляки, щоб “не втратити своїх вотчин і землі ..., піднесли боротьбу за цю землю, незважаючи на те, що справа вже була програна, не роблячи майже нічого, щоб залагодити конфлікт або й взагалі не допустити його вибуху”⁴¹.

сотень. Біля п’яти тижнів були вони в селі, де грабували мирне українське населення. Хто з українців тікав, цьому мордували родину, говорячи: «Ти хцеш Україне будовац?». Цього дня вони спалили дві українські колонії: Рокітну й Загайок. Разом 85 (вісімдесят п’ять) чисел українців. Вбили 9 (дев’ять) осіб, в цьому числі одну жінку. Наперед колонії ограбили, а відтак спалили...”. Далі підписи чотирьох мешканців с. Посадова. Див.: Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН і УПА: у 2 т. / [від. ред. В. В’ятрович]. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Т. 1. – С. 407.

⁴¹ *Torzecki R. Polacy i Ukraincy... – S. 307.*